

ФЕНОМЕН НЕДОСТОВІРНОЇ НАРАЦІЇ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ НАРАТИВНИХ СТУДІЙ

Об'єкт уваги у статті – феномен недостовірної нарації, зокрема такі аспекти її літературознавчого дискурсу, як проблеми її визначення, механізмів творення й функціонування, типології недостовірної оповіді й ненадійних нараторів, а також питання про тип нарації, що може бути недостовірною, і тип наратора, котрий може розглядатися як ненадійний. Коротко окреслено проблеми й перспективи вітчизняного вивчення недостовірної оповіді.

Ключові слова: недостовірна нарація, ненадійний оповідач, когнітивна наратологія, інтерпретативна стратегія, гомодієгетична оповідь, персонаж.

Tetyana Grebeniuk. Phenomenon of unreliable narration in the system of contemporary narrative studies

An object of investigation is the phenomenon of unreliable narration, notably such aspects of its discourse as problems of definition, the mechanisms of its forming and functioning, typology of unreliable narration and unreliable narrators. The problems and perspectives of the Ukrainian studies of unreliable narration are stated briefly.

Key words: unreliable narration, unreliable narrator, cognitive narratology, interpretative strategy, homodiegetic narration, character.

Художнім прийомом, який максимально реалізує потенціал невизначеності при читанні епічного твору, є використання ненадійного оповідача – наративної інстанції, котра ставить під сумнів зміст оповідуваних у тексті подій та ситуацій. Прийом цей, поширений ще в минулі століття, у літературі останніх декад (у добу постмодернізму й після неї) набув нового звучання.

Оповідь, трансльована в такий спосіб, подекуди набуває ознак психологічної головоломки, постійно утримуючи читача у стані сумніву щодо інтерпретації отриманих даних, а також щодо мотивів, намірів та функцій наратора.

Так, наприклад, організовано оповідь популярного роману Софії Андрухович “Фелікс Австрія”. Оповідачка Стефанія Чорненко – зразок ненадійного наратора, і безліч імпліцитних та експліцитних “підказок” допомагають читачеві зрозуміти це й засумніватися в її об'єктивності. Винагорода для проникливого реципієнта – задоволення, споріднене з насолодою від розгадування таємниці вбивства в детективі: відкидаючи оманливі гіпотези й не довіряючи першому враженню, читач віднаходить поміж рядками “справжній” стан речей.

Загалом, зразки недостовірної нарації наявні у творах багатьох сучасних українських письменників, приміром, Юрія Андруховича (“Рекреації”, “Московіада”), Володимира Даниленка (“Газелі бідного Ремзі”, “Сон із дзьоба стрижа”), Юрія Іздрика (“Воццек”), Тані Малярчук (“Згори вниз. Книга страхів”), Галини Пагутяк (“Маґнат”, “Компроміс”, “Кіт з потонулого будинку”), Тетяни Савченко (“Мануал до черепахи”), Валерія Шевчука (“Початок жаху”, “Сповідь”, “Мор”, “Стежка в траві”) та ін.

Дослідження явища недостовірної нарації актуальне в українській науці через: 1) недостатню розробленість дискурсу цього феномену на вітчизняних теренах; 2) його популярність та поліморфність у сучасній прозі й 3) великий художньо-психологічний потенціал аналізованого прийому, який збагачує твір додатковими смислами й перетворює читання на складну й захопливу пізнавальну діяльність.

Мета цієї статті – розгляд дискурсу недостовірної нарації, таких як її дефініція, механізми творення й функціонування, типологія ненадійної оповіді

й ненадійних нараторів, а також питання про правомірність обмеження змісту поняття лише гомодієгетичною оповіддю.

1. Проблема визначення

Першим теоретично обґрунтував феномени недостовірної (або ненадійної)¹ нарації і ненадійного наратора Вейн Бут. Ще 1961 року він дав цьому явищу визначення, якого більшість наратологів (зокрема, Сеймур Четмен, Шломіт Ріммон-Кенан, Дань Шень та ін.) дотримувалася майже чотири десятиліття: “Я називаю наратора надійним, якщо він репрезентує норми твору (тобто норми імпліцитного автора) або діє відповідно до них, у протилежному випадку наратор ненадійний” [6, 158-159]. Розбіжності в розумінні поняття недостовірної оповіді часто зумовлені відмінністю підходів до нього в риторичній і когнітивній наратології.

Представники риторичної наратології, зокрема Джеймс Фелан і Мері Патрисія Мартін, загалом погоджуючись із дефініцією Бута, прагнуть поглибити й дещо ускладнити її: “[Г]омодієгетичний наратор є “ненадійним”, якщо він чи вона пропонує оцінку певної події, особи, думки, речі або іншого об’єкта в наративному світі <...>, відмінну від оцінки, яку, за висновком авторіального читача², запропонував би імпліцитний автор, відкидаючи той момент, що імпліцитний автор знає – наратор є фікційним конструктом” [23, 94]. Зазначимо, що сутності класичної дефініції ця версія не змінює, а лише ускладнює зв’язки між названими інстанціями, кожна з яких, до речі, – не конкретна персона, а лише умоглядна структура.

Австрійський наратолог Том Кіндт, указуючи на засадничу неповноту й неконкретність дефініції Бута, намагається конкретизувати її й вирізняє в межах цього ж, бутівського, фрейму два різновиди недостовірної нарації – аксіологічно недостовірну й міметично недостовірну – відповідно до двох різновидів наратора. За словами вченого, “[о]повідач аксіологічно надійний, якщо <...> діє згідно з нормами твору, і аксіологічно ненадійний, якщо <...> цього не робить”; і, відповідно, “[о]повідач/оповідь міметично надійні, якщо <...> його/її висловлювання фікційно правильне й надає значущу інформацію щодо оповідуваних подій; оповідач/оповідь міметично ненадійні, якщо <...> деякі його/її висловлювання не є фікційно правильними або не надають значущої інформації щодо відповідних подій” [13, 133]. Ця спроба дефініції видається дещо обмеженою, адже вона не бере до уваги, наприклад, аспект наміру наратора (зокрема, при “навмисному” введенні в оману читача), або ж наближене до нього питання рівня поінформованості наратора про існування інших норм і цінностей; проігноровано тут і читача як одного із суб’єктів творчого процесу.

Проте в пізнішій роботі Кіндта, написаній у співавторстві з Кьоппе Тілманном, визначення помітно видозмінюється, засвідчуючи рух у напрямку когнітивної наратології. Нова дефініція вже апелює до читацької інстанції: “Нарація в художньому творі недостовірна, коли твір санкціонує уявлення, що наратор не надає достатньо точної інформації, або ж, у випадку відсутності наратора, твір відразу ж викликає очевидне враження, що ситуації передані не зовсім точно” [14, 90].

¹ Словосполучення *недостовірна нарація* й *ненадійна нарація* вживаємо у статті як синонімічні.

² Дж. Фелан і П. Мартін уживають поняття “авторіальний читач”, уведені в науковий обіг Пітером Рабіновичем на означення гіпотетичного читача фікційного наративу, для якого автор створює свій текст. Поруч із авторіальним Рабінович розглядає категорії актуального (тобто реального) читача, ідеального наративного читача (для котрого автор хотів би писати) і наративного читача (до якого автор звертається у своїй оповіді) (див.: [24])

Серед специфічних авторських підходів до поняття недостовірної нарації заслуговує на увагу концепція Тамар Якобі про гіпотетичну природу цього явища, що реалізує себе тільки в інтерпретаційному процесі. Дослідниця пише, що недостовірність – читацьке припущення, “здійснюване для того, аби розв’язати текстуальні проблеми (від незрозумілої деталі до внутрішніх суперечностей) за рахунок певного чинника, що поєднує, сприймає або ж здійснює комунікацію – зокрема мовця взагалі – без узгодженості з автором” [26, 110]. Авторка концепції наголошує на релятивній природі поняття недостовірності, адже наративи, осмислювані як достовірні в одному світоглядному, рецептивному або родо-видовому контексті, можуть виявитися недостовірними в іншому контексті [26, 110].

Найбільш системно переосмислює дефініцію Бута наратолог-когнітивіст Ансґар Нюннінґ. Основні засади його критики: 1) визначення Бута відсилає до поняття імпліцитного автора, статус і межі якого досить примарні; 2) роль читача у сприйнятті недостовірної нарації за такого підходу недооцінюється.

А. Нюннінґ вважає, що інформація, на якій базується феномен недостовірної нарації, міститься не тільки в тексті, а й у моделях та схемах свідомості реципієнта. “Те, чи сприймається наратор як ненадійний, залежить не тільки од відстані між нормами та цінностями наратора й нормами та цінностями тексту як цілого (або ж імпліцитного автора), а також і од відстані, що відділяє світогляд наратора від моделі світу і стандартів читача або критика й від стандартів нормальності, які, звісно, також змінні” [19, 95], – пише вчений.

Він закидає філологічній науці небажання визнавати іманентну присутність у свідомості будь-якого читача певних епістемологічних і онтологічних передумов; припущень, укорінених у ліберальному гуманістичному погляді на літературу; психологічних, моральних і лінгвістичних норм, а також деяких інших, усвідомлюваних лише частково, систем норм і цінностей (наприклад, тих, що ховаються за вівіскою так званого “здорового глузду”) [19, 95-96]. Крім того, А. Нюннінґ констатує, що традиційна, бутівська інтерпретація ненадійної нарації спирається на об’єктивістський світогляд, який передбачає існування єдино правильної, “авторитетної” версії перебігу подій, і піддає критиці цю епістемологічну передумову визначення [19, 96].

Учений намагається на основі наявних концепцій побудувати більш життєздатну теорію недостовірної нарації, беручи до уваги модель світу, цінності й норми, а також поняття, раніше закладені у свідомості читача або критика, і взаємодію між текстуальною й екстратекстуальною інформацією [19, 97-98]. Він розглядає недостовірну нарацію як інтерпретаційну стратегію читання тексту, упродовж якого читач узгоджує для себе суперечності, наявні в оповіді.

Підхід А. Нюннінґа видається найбільш релевантним для методології когнітивно-нاراتологічних студій, адже він приділяє спеціальну увагу рецептивним механізмам функціонування наративу. Тож, формулюючи дефініції недостовірної оповіді, спиратимемося саме на нього.

Отже, під поняттям недостовірної нарації розумітимемо запрограмовану автором стратегію інтерпретації твору, основу на сумніві читача у відповідності змісту оповіді наратора до картини світу твору з його системою цінностей і орієнтирів, до характеристик персонажів та стосунків між ними, урешті, до ролі й функцій самого наратора в оповідній структурі твору. Уявлення про все це у творі формується рештою наративних і позанаративних художніх засобів, що не входять до складу оповіді аналізованого типу. Стратегія недостовірної нарації передбачає покрокове узгодження читачем суперечностей оповіді згідно з його уявленнями про наміри, мотиви та функції наратора. Ненадійний наратор – атрибут цієї стратегії, і його тип

(гомодігетичний, гетеродігетичний та ін.) у певному творі визначає структурні й темпоральні особливості розгортання цієї стратегії.

2. Механізми творення й функціонування недостовірної нарації

До важливих і резонансних аспектів дискурсу недостовірної нарації також належить розгляд механізмів творення цього ефекту й аналіз функцій та природи впливу аналізованої стратегії на реципієнта.

Можна сказати, що найбільш поширені пояснення джерел ефекту недостовірної нарації містить тріада: фактична суперечність, суб'єктивність оповідача й розбіжність у світоглядах (див., наприклад: [10, 75])

Ш. Ріммон-Кенан дещо видозмінює один із чинників: “Головні джерела ненадійності – обмеженість знання наратора, його особиста причетність [до оповідуваного. – Т. Г.] і його сумнівна система цінностей” [25, 103]. Літературознавець аналізує, як саме в тексті може виявлятися бутівська “відмінність між нормами імпліцитного автора і читача” й доходить висновку, що це буває, коли факти суперечать баченню наратора, коли наслідки дії доводять, що наратор неправий, коли погляди інших персонажів послідовно розходяться з поглядами наратора й коли мовлення наратора містить внутрішні суперечності [25, 104].

В. Нюннінг, пояснюючи ефект недостовірності оповіді, звертається до двох понять – довіри й надійності – та прагне якомога чіткіше концептуалізувати їх зміст. На думку цієї авторки, “[д]овіра може функціонувати як об'єднувальне поняття для принаймні трьох характеристик особи, якій довіряють:

– надійність (обов'язковість) – очікування, що мовці діятимуть відповідно до їхніх слів і оголошених ними намірів;

– щирість – віра в те, що хтось правдиво переповідає його чи її переконання, знання, почуття й мотиви;

– спроможність – віра у здатність мовця здійснити те, що він чи вона планує” [20, 7].

Для ідентифікації не гідного довіри оповідача дослідниця пропонує виокремлювати три типи підказок: внутрішньотекстові, зовнішньотекстові й паратекстуальні (назви, передмови).

Психологізуючи наратора, шукаючи пояснень ненадійності тверджень наратора у природі його свідомості й когнітивних здібностях (а отже, уподібнюючи його до реальної людини), Урі Марголін убачає ці пояснення у відсутності в наратора знань чи досвіду, у психічних відхиленнях – від обмежених розумових здібностей до божевілля або ж наркотичних галюцинацій, у самообмані (зокрема, в автобіографічній оповіді), певних психічних схильностях (хронічний брехун) і в умисній побудові стратегії введення в оману [15].

У такій трактовці ненадійності фіксується методологічна проблема, наявна в цілій групі студій – ототожнення наратора з іншими оповідними інстанціями або позатекстовими сутностями. У. Марголін розглядає наратора за законами аналізу психіки реальної позатекстової особистості [16]. При такому підході втрачається усвідомлення того, що наратор – це штучно створений конструкт, характеристика вдачі й діяльності якого дискретна й залежна від наміру автора, а також рівня його таланту і психологічної проникливості. Урешті, автор може не ставити собі за мету створення психологічно достовірного образу оповідача, обираючи для себе інші пріоритети й літературні конвенції.

Інший методологічний ухил у поясненні природи недостовірності оповіді – ототожнення наратора як персонажа і як “голосу”, тобто суто оповідної інстанції. Таке ототожнення спостерігаємо, наприклад, у класичній праці одного з першопрохідців теорії ненадійної нарації Вільяма Ріг'ана “Пікаро, божевільні, наївні й блазні: ненадійний першоособовий наратор” (1978).

Проти сплутування наратора з персонажем застерігає Тамар Якобі: “Недостовірність у творі художньої літератури – не персонажна риса, якою наділено (імовірний) портрет наратора, а властивість, приписувана (або притягнута) спеціально на основі спорідненості, залежно від (також гіпотетичних) норм, чинних у цьому контексті” [26, 110].

Визнаючи логіку й повноту наведених пояснень наративної недостовірності в межах риторичного підходу до оповіді, зазначимо, що читач як одна із ключових наративних інстанцій усе ж репрезентований тут мінімально. Залишаючись на когнітивістських позиціях, солідаризуємось із думкою Люка Германа й Барта Вервека: “[Н]енадійність породжується не самим текстом (і вже напевне не зверненням до такого сумнівного поняття як імпліцитний автор), а радше моделями читацьких очікувань” [12, 139].

Окрему увагу варто звернути на ті текстуальні сигнали, які – імпліцитно або експліцитно – навіюють читачеві сумнів у достовірності оповіді. Найвичерпніший перелік таких сигналів пропонує Ансґар Нюннінг. З огляду на важливість цієї інформації, наведемо весь цей перелік: “(1) Очевидні суперечності в оповіді наратора та інші розбіжності в наративному дискурсі; (2) розбіжності між висловлюваннями і діями наратора; (3) відмінності в описі наратора ним самим і іншими персонажами; (4) невідповідність між прямими коментарями наратора щодо інших персонажів і його імпліцитною характеристикою самого себе, або ж мимовільне викриття себе наратором; (5) суперечності між викладом подій наратором і його поясненнями та інтерпретаціями цих подій, а також суперечність між історією та її викладом; (6) коригувальні ремарки інших персонажів або тілесні знаки; (7) погляд на події з різних перспектив та суттєві відмінності між різними версіями одних і тих самих подій; (8) накопичення ремарок щодо самого себе й мовні сигнали, що свідчать про експресивність і суб’єктивність; (9) нагромадження прямих звернень до читача і свідомі спроби викликати читацьку симпатію; (10) синтаксичні сигнали на позначення високого рівня емоційної участі наратора, уключаючи вигуки, еліпси, повтори тощо; (11) відкриті, самореферентні, метанаративні дискусії щодо надійності наратора; (12) визнаний брак надійності, прогалини в пам’яті й коментарі щодо меж пізнання; (13) визнане або зумовлене ситуацією упередження; (14) паратекстуальні сигнали, такі як назви, підзаголовки й передмови” [цит. за: 21, 97-98].

Попри широту наведеної системи текстуальних сигналів недостовірності, зауважимо, що до неї можуть приєднуватися й окремі “знаки”, зумовлені жанром твору, його тематикою або унікальністю кожного окремого тексту, як-от іронічна або гумористична тональність оповіді, відмінність між імпліцитним змістом символів і міфологем у тексті та експліцитною інформацією оповіді тощо.

3. Типологія недостовірної нарації й ненадійних нараторів

Наявні класифікації аналізованої в цій статті наративної стратегії базуються на різних критеріях і мають різну широту охоплення літературних явищ: від інтратекстуальних до екстратекстуальних.

Зокрема, в одній із перших класифікацій В. Пірґана поділ здійснено на основі персонажних рис першоособового наратора. Пірґан називає чотири типи ненадійних оповідачів: пікаро, божевільний, наївний і блазень. Пікаро – хвалькуватий інтриган; божевільний, як це випливає з назви, страждає на психічне захворювання; блазень сприймає нарацію як поле для гри істиною, очікуваннями реципієнта й конвенціями; наївний має незрілі переконання або обмежені знання.

Четмен, намагаючись звузити поняття наратора, диференціює ненадійних нараторів і персонажів, які помиляються: “Термін “ненадійний” доречно застосовувати тільки до нараторів, а <...> аналогічне явище стосовно до

персонажів потребує іншого терміна. Я пропоную слово “схильність до помилок” [8, 4]. Проте на сьогодні багатство наративних форм, скажімо, постмодерністської прози ускладнює віднайдення межі між цими поняттями.

Фінський нараторолог Бо Петтерсон пропонує розташовувати типи ненадійності на шкалі від умисної до ненавмисної. Полюсами цієї шкали будуть помилковість суджень і навмисний обман, а між ними матимемо градацію випадків і різних форм уведення в оману. Окремим, прихованим типом ненадійності в художньому тексті науковець називає маніпулювання описами, яким він приділяє велику увагу в контексті проблеми недостовірності оповіді. “[Г]оловним недоліком наукових досліджень із літературної недостовірності є те, що вони загалом зосереджені на нараторі й (потім) на персонажах-фокалізаторах, тоді як ненадійність у літературі, по суті, часто зосереджується поза наратором і персонажами та стосується опису як такого або комбінування описової, нараторіальної й фокальної ненадійності” [22, 114].

Зауваження Петтерсона щодо недооціненості ресурсу оповіді видається дуже влучним, але, по суті, розгляд “ненадійності” опису знову ж таки відсилає нас до інстанції третьособового автора-всезнавця.

Фелан і Мартін у згадуваному вище дослідженні характеризують інформацію фікційної оповіді за осями факти/події, знання/сприйняття, мораль/оцінка. Дослідники називають шість типів ненадійності нарації: неправильне доповідання, неправильне прочитання, неправильне оцінювання й неповне доповідання, неповне прочитання, неповне оцінювання [23, 95].

Неправильне доповідання розташовується, як мінімум, за віссю факти/події, неправильне прочитання – за віссю знання/сприйняття, неправильне оцінювання, – як мінімум, за віссю мораль/оцінка. Неповне доповідання, неповне прочитання, неповне оцінювання розташовані за осями факти/події, знання/сприйняття, мораль/оцінка відповідно [23, 95]. Нараторологи резюмують, що названі типи часто змішуються й межі між ними подекуди важко визначити.

Ця класифікація дає змогу відмовитись від обмеженості дихотомії надійний/ненадійний і дає уявлення про широкий спектр різновидів нараторів між точками надійності й ненадійності.

Оригінальну типологію форм недостовірної нарації пропонує данський нараторолог Пер Крог Гансен. Він виокремлює такі її форми:

- інтранараційна ненадійність;
- інтернараційна ненадійність;
- інтертекстуальна ненадійність;
- екстратекстуальна ненадійність.

Інтранараційна ненадійність виявляється в різноманітних дискурсивних маркерах, як-от суперечності в оповіді наратора, повтори в мовленні. Інтернараційна ненадійність позначає ситуації, коли версія подій наратора відрізняється од версій інших нараторів. Інтертекстуальна ненадійність пов’язана з фіксованими в інших текстах типами персонажів, таких як божевільний, простак. І, нарешті, екстратекстуальна ненадійність залежить від фонових знань читача [11, 241-243].

Від попередніх цю типологію відрізняє увага до читацької інстанції – і це її перевага. Але ж вона має й суттєві недоліки, від формальних, як-от класифікаційні назви, що в них легко заплутатись, до змістових, зокрема взаємонакладання різних типів часто унеможлиблює їх чітку диференціацію.

З нашого погляду, у сучасній нараторології, попри різноманітність підходів до типологізації явища недостовірної оповіді (і, відповідно, ненадійного наратора), поки що не існує вичерпної класифікації, яка враховувала б одночасно

специфіку оповіді й оповідача, інтенційність творення й ситуацію читання тексту. Очевидно, це питання залишається відкритим і становить площину для подальших спроб систематизації згаданих аспектів.

4. Недостовірна нарація = гомодієгетична нарація?

Дискусійне на сьогодні питання про тип нарації, що може бути недостовірною, і тип наратора, котрий може розглядатися як ненадійний. На це існують такі погляди: 1) недостовірною може бути тільки гомодієгетична оповідь, а ненадійним може виступати тільки першоособовий наратор; 2) недостовірною може виявитись оповідь будь-якого типу, а ненадійним може бути будь-який наратор, або ж навіть оповідна інстанція “автора-всезнавця”.

Гюнтер Мартенс наводить три найпоширеніші в наратологічних дослідженнях засновки до тези про виключну гомодієгетичність ненадійного наратора:

1. Суперечність між позиціями наратора і персонажа. Ненадійний оповідач уособлюється в певному персонажі з певним набором досвіду. Недостовірна нарація виникає, коли його слова спростовуються його ж діями.

2. Сенси передаються в оповіді непрямо, приховано. Тільки в межах гомодієгетичної нарації читач має змогу й задоволення їх розшифрувати. У випадку ж експліцитної гетеродієгетичної подачі подій це нібито неможливо¹.

3. Через загрозу сплутування фокалізаторських інстанцій ненадійного наратора і “персонажа, який помиляється” (термін С. Четмена) ненадійним наратором визнається тільки гомодієгетичний [17, 77].

Сам науковець спростовує, що поняття ненадійної нарації може стосуватися тільки гомодієгетичної нарації, та припускає текстуальну реалізацію цієї стратегії в інших типах оповіді.

Розглянемо найвідоміші концепції суворого, вузького застосування терміна “недостовірна нарація” й розширеного його тлумачення.

С. Четмен сумнівається в тому, що є сенс називати “ненадійними” безособових або “прихованих” нараторів, до яких він зараховує гетеродієгетичних нараторів романів й оповідань. Він дає цьому таке пояснення: “Ненадійність залежить від певної видимої розбіжності між оцінкою наратора і ширшим імпліцитним значенням наративу загалом. Але ця розбіжність, здавалось би, значною мірою залежить від особистості: для нас має бути якась причина, щоб не довіряти думці оповідача, і єдиною можливою причиною може бути щось у його персонажному образі. Якщо немає персонажа – і отже, немає мотиву сприймати історію з підозрою, – як ми можемо дізнатися, що оцінка ненадійна?” [8, 137]

Дж. Фелан і М. П. Мартін також пристають на цю позицію, стверджуючи, що тільки гомодієгезис “уможлиблює брак повної узгодженості між ролями персонажа й оповідача, у разі, коли брак цей одночасно служить вищим цілям наративу й коли він фіксується тільки після вияву непослідовності” [23, 93].

Ще більше звучує зміст поняття ненадійного наратора Бруно Зервек: “Для того щоби текст був натуралізований читачами як ненадійний, він має бути опосередкований через виразно антропоморфізованого персонажа-наратора. Поняття ненадійної нарації непридатне для використання, якщо наратив викладено в безособовій манері або якщо текст украй метафікційний”² [27, 155-156]. Зервек уважає, що постмодерністські тексти (очевидно, через їх метафікційну природу) неправомірно розглядати в парадигмі надійності/ненадійності оповіді.

¹ Проте Мартенс зазначає, що сенси іноді подаються експліцитно й розшифрування не потребують.

² Поняття метафікційності Б. Зервек уживає як ознаку творів, що в них відображено сам процес написання художнього тексту.

На проміжній позиції в цій дискусії розташовано висновки представників психонаратології Марісси Бортолуссі й Пітера Діксона: “Наратологи <...> зазвичай описують третьоособових нараторів як авторитетніших, а отже, таких, яким довіряють більше ніж першоособовим нараторам. Зазвичай саме останніх розглядають як тих, хто може виступати ненадійними. Однак не всім третьоособовим, відстороненим нараторам читачі довіряють” [7, 84]. Як приклад відстороненого наратора, не гідного довіри, науковці згадують тип наратора-всезнавця чоловічої статі, який через свою гендерну заангажованість стає об’єктом критики в межах феміністичних студій.

Китайський наратолог Дань Шень, окреслюючи межі недостовірності, також залишає дослідницький пріоритет за гомодієгетичною оповіддю, але визнає, що інші типи оповіді теж іноді бувають ненадійними. Аргументом на користь гомодієгетичного наративу вчений називає “малий проміжок між імпліцитним автором і екстрадієгетичним наратором” [5].

Проте досить повно в науковому дискурсі репрезентовано й широкий погляд на типологічну приналежність недостовірної нарації.

Ще В. Рігґан зазначав, що концепт ненадійності можна застосовувати не тільки до першоособової нарації, а й до інстанції наратора-спостерігача, пояснюючи це тим, що він “може тільки переповісти так добре, як він тільки може, очевидні слова й дії із життя його протагоніста, зробити із цього висновки й дати цьому свої інтерпретації, відповідно до внутрішньої сутності протагоніста. Він не в змозі проникнути в душу протагоніста або будь-якого іншого персонажа оповіді” [цит. за: 18, 72]. Першоособову нарацію Рігґан вважає “завжди принаймні потенційно ненадійною”, бо наратор обмежений через свою людську природу.

Оповідь різних типів розглядає в ракурсі її достовірності/недостовірності Ґюнтер Мартенс [17]. Не обмежує поняття ненадійної нарації першоособовою формою Дорріт Кон. Зокрема, дослідниця застосовує поняття ненадійності й щодо інстанції автора-всезнавця¹ [9]. Тільман Кьоппе й Том Кіндт при дослідженні “міметично ненадійної нарації” двома її основними різновидами називають нарацію з наратором і без нього, легітимізуючи останню [14].

Люк Герман і Барт Вервек визнають, що “[м]ожливо, екстрадієгетичні й гетеродієгетичні наратори частіше надійні, аніж їхні інтрадієгетичні й гомодієгетичні відповідники тільки тому, що останні більш відокремлені, а отже, можуть бути об’єктивнішими” [12, 88]. Проте теоретики наполягають, що це радше питання частотності, а не загальне правило. При зверненні ж до творів постмодернізму якісь суворі вимоги щодо типу нарації, сприйманої як ненадійна, узагалі втрачають сенс. “Справді, деякі постмодерністські наратори екстрадієгетичні й гетеродієгетичні, але це не впливає на їхню цілковиту ненадійність. Також не гарантують надійності інші властивості нараторів, як-от невидимість або часова дистанція” [12, 88], – резюмують наратологи.

В. Нюннінг вважає, що дискурс ненадійної нарації неправомірно обмежено зверненням лише до одного типу наратора – гомодієгетичного (першоособового).

¹Проте науковець уводить поняття “суперечливий наратор”, яке є, по суті, відбрунькуванням від класичного “ненадійного наратора”. Цей термін, за Д. Кон, “призначений сигніфікувати можливість для читача сприймати наратора як нормативно невідповідного до історії, яку він чи вона оповідає. Це передбачає відчуття читачем, що автор має намір, щоб його або її твір був зрозумілий інакше, ніж розуміє його наратор: певним чином, це може бути виявлено тільки шляхом читання твору врозріз із дискурсом оповідача, надаючи йому значення, яке, не будучи виголошеним явно, безгучно промовляло би до читача за спиною наратора” [9, 307]. Ключовою вимогою до цього типу нарації є те, що вона має бути виголошена наратором, котрий виразно декларує свої суб’єктивні погляди.

Адже інші типи нараторів цілком заслуговують на розгляд у контексті проблеми (не)надійності. Науковець стверджує, що гетеродієгетичний наратор теж може бути ненадійним, і виступає проти традиції, закладеної ще В. Бутом, що тільки гомодієгетичний може бути наділений такою прерогативою [20].

У цьому дослідженні ми пристаємо на позицію широкого трактування типу недостовірної нарації. Будь-яка нарація – гомодієгетична або гетеродієгетична, в інтра- або екстрадієгетичних умовах – може виступати недостовірною залежно від наміру створення художнього тексту. У випадку, коли твір стає площиною гри автора із читачем, авторською інтенцією може бути навмисне введення реципієнта в оману наративними засобами або навіювання сумніву щодо цілком достовірно викладеного художнього матеріалу. Наприклад, Джон Фаулз у романі “Жінка французького лейтенанта” підриває довіру до достовірності гетеродієгетичної оповіді, пропонуючи наприкінці три різні варіанти розвитку подій.

В історичному контексті для читача існує загроза сприйняти твір, психологічно й соціокультурно чужий сучасній свідомості, як зразок недостовірної нарації. Наприклад, читаючи сьогодні літературні твори письменників-соцреалістів, читачі, не обізнані щодо ідеології, актуальної на час їх написання, можуть помилково сприйняти смислові коди оповіді й оцінити їх як знаки ненадійності. Тож засадничою рисою недостовірної нарації як оповідної (й інтерпретативної) стратегії є авторський намір.

Дискурс недостовірної нарації в літературному творі на сьогодні містить багато спірних і нерозв’язаних питань. Водночас обшир праць зарубіжних дослідників, присвячених його окремим аспектам, стимулює до пошуків у галузі наратології недостовірної оповіді, стає базою для новітніх досліджень українських літературознавців.

Недостовірна оповідь, ненадійний оповідач дедалі частіше стають об’єктом принагідної й спеціальної уваги у вітчизняних наратологічних працях. Наприклад, Ольга Папуша, досліджуючи художній наратив у дитячій прозі, зіставляє статус ненадійного наратора в прозі для дітей і дорослих й аналізує специфіку образу ненадійного наратора-дитини [4, 90]. Функції ненадійного наратора принагідно розглядає Марія Бехта [2]. Юлія Бережанська, спираючись на концепцію девіантної нарації Тома Кіндта, досліджує категорію ненадійного наратора в короткій прозі Густава Майрінка [1].

У дослідженні Олени Вещикової [3] об’єктом спеціальної уваги виступає ненадійна оповідь у повісті Вал. Шевчука “Початок жаху”. Дослідниця систематизує такі аспекти дискурсу ненадійної нарації, як проблеми її дефініції, умов виникнення, класифікації, докладно розглядає реалізацію цієї наративної стратегії в названому творі.

Проте на сьогодні побудова теорії недостовірної оповіді й ненадійного наратора та використання її засад для текстуального аналізу на вітчизняних теренах залишаються завданням на майбутнє. Адже студії зразків української прози в контексті достовірності їх наративу можуть додати нових нюансів до їх аналізу та інтерпретації.

Подальше осягнення механізмів творення і впливу недостовірної нарації уможливить краще розуміння когнітивних механізмів сприймання читачами оповідних текстів, допоможе осмислити такі ефекти художнього впливу твору як цікавість, подив і задоволення від читання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бережанська Ю.* Ненадійний наратор в короткій прозі Густава Майрінка [Електронний ресурс] // *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.* Серія : Філологічні науки. – 2012. – Вип. 4-10. – Режим доступу до статті: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/12/3.4.10.pdf>

2. Бехта М. Алгоритм функцій наратора в сучасному художньому тексті // *Наукові праці* [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія : Філологія. Мовознавство : наук. журн. – 2013. – Т. 219, вип. 207. – С. 10-12.
3. Вейцкова О. Ненадійний наратор в оповідній структурі містичного твору: ознаки і різновиди // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Філологічні науки. Літературознавство. – 2015. – №8 (309). – С. 29-38.
4. Папуша О. Наративна комунікація в дитячій літературі // *Studia Methodologica* : альманах. / гол. О. Лещак ; відп. ред. І. Папуша ; редкол.: О. Куца, Р. Гром'як, Т. Волкова [та ін.]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. Вип. 19: Теорія літератури. Компаративістика. Україністика : зб. наук. праць з нагоди 70-річчя д-ра філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром'яка. – С. 86-96.
5. Шэнь Дань. Нарративная недостоверность: типы, подходы и перспективы исследования [Електронний ресурс] // *Narratorium*. Междисциплинарный журнал. – 2012. – №2 (4). Режим доступу до статті: <http://narratorium.rggu.ru/article.html?id=2628919>
6. Booth W. C. *The Rhetoric of Fiction*. – Chicago&London: University of Chicago Press, 1983. – 552 p.
7. Bortolussi M., Dixon P. *Psychonarratology. Foundations for the Empirical Study of Literary Response*. – Cambridge University Press, 2003. – 304 p.
8. Chatman S. *Coming to Terms. The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1990. – 251 p.
9. Cohn Dorrit. *Discordant Narration* // *Style*. – 2000. – №34. – Pp. 307-316.
10. Fludernik M. “Defining (In)sanity: The Narrator of The Yellow Wallpaper and the Question of Unreliability” // *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext / Transcending Boundaries: Narratology in Context*. Ed. by Walter Grünzweig and Andreas Solbach. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1999. – Pp. 75-95.
11. Hansen P. K. *Reconsidering the Unreliable Narrator* // *Semiotica*. – 2007. – №165. – P. 227-246.
12. Herman L., Vervaeck B. *Handbook of Narrative*. – Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2001. – 232 p.
13. Kindt T. Werfel, Weiss and Co. *Unreliable Narration in Austrian Literature of the Interwar Period / Tom Kindt // Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Ed. by Elke D'hoker and Gunther Martens. – Walter de Gruyter – Berlin – New York, 2008. – P. 129–146.
14. Köppe T., Kindt T. *Unreliable Narration With a Narrator and Without* // *Journal of Literary Theory*. Ed. by Fotis Jannidis, Gerhard Lauer and Simone Winko. – De Gruyter. Vol.5/№1 (2011). *Unreliable Narration*. – Pp. 81-93.
15. Margolin U. *Narrator* [Електронний ресурс] // *The living handbook of narratology (LHN)*. Режим доступу до статті: <http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Narrator>
16. Margolin U. *Theorising Narrative (Un)reliability: A Tentative Roadmap // Unreliable Narration and Trustworthiness. Intermedial and Interdisciplinary Perspectives*. Ed. by Nünning, Vera. – Berlin, Boston: de Gruyter. Coll.“Narratologia”, 2015. – Pp. 31–58.
17. Martens G. *Revising and Extending the Scope of the Rhetorical Approach to Unreliable Narration // Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Ed. by Elke D'hoker and Gunther Martens. – Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2008. – Pp. 77-106.
18. Murphy T. P. *Defining the Reliable Narrator: The (Mostly) Marked Status of First-Person Fiction // Journal of Literary Semantics*. Ed. by M. Toolan. – Volume 41. – Issue 1 (Apr 2012). – Pp. 67-88.
19. Nunning A. F. *Reconceptualizing Unreliable Narration: Synthesizing Cognitive and Rhetorical Approaches // A companion to narrative theory*. Ed. by James Phelan and Peter J. Rabinowitz. – Blackwell Publishing, 2005. – Pp.89–107.
20. Nünning V. *Conceptualising (Un)reliable Narration and (Un) trustworthiness / Vera Nünning // Unreliable Narration and Trustworthiness. Intermedial and Interdisciplinary Perspectives*. Ed. by Vera Nünning. – Berlin, Boston: de Gruyter. Coll.“Narratologia”, 2015. – P. 1-30.
21. Olson G. *Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators // Narrative*. – Vol. 11. – №1 (January 2003). – P. 93–109.
22. Petterson Bo. *Kinds of Unreliability in Fiction: Narratorial, Focal, Expository and Combined // Unreliable Narration and Trustworthiness. Intermedial and Interdisciplinary Perspectives*. Ed. by Vera Nünning. – Berlin, Boston: de Gruyter. Coll.“Narratologia”, 2015. – Pp. 109-130.
23. Phelan J., Martin M. P. ‘The Lessons of Weymouth’: Homodiegesis, Unreliability, Ethics and The Remains of the Day // *Narratologies: New Perspectives on Narrative Analysis*. Ed. by Herman D. – Columbus: Ohio State University Press, 1999. – Pp. 88-109.
24. Rabinowitz P. J. *Before Reading: Narrative Conventions and the Politics of Interpretation*. – Ithaca: Cornell UP, 1987. – 250 p.
25. Rimmon-Kenan Sh. *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*. – London And New York: Routledge, 2002. – 197 p.
26. Yacobi T. *Authorial Rhetoric, Narratorial (Un)Reliability, Divergent Readings: Tolstoy's Kreutzer Sonata // A companion to narrative theory*. Ed. by James Phelan and Peter J. Rabinowitz. – Blackwell Publishing, 2005. – Pp. 108-123.
27. Zerweck B. *Historicizing Unreliable Narration: Unreliability and Cultural Discourse in Narrative Fiction // Style*. – 2001. – 35.1. – Pp. 151-178.

Отримано 14 квітня 2016 р.

М. Запоріжжя